

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Zonder geloof in zichzelf wordt de EU het museum voor de wereld

De internationale verhoudingen veranderen snel. Om haar invloed te behouden zal de EU alle zeilen bij moeten zetten. Daartoe moet de EU een duidelijke visie op haar rol in de wereld hebben en de ambitie koesteren een invloedrijke speler te worden in de internationale betrekkingen. De EU is nu een economische en culturele reus in een veel te krap politiek pak.

door *Winand Quaedvlieg*

De auteur is secretaris Internationale Economische Zaken bij VNO-NCW. Hij is lid van de Commissie Buitenland van het CDA en van de Commissie Europese Integratie van de Adviesraad Internationale Vraagstukken van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij doceert internationale handelspolitiek aan de Masters of European Union Studies van de Universiteit Leiden.

IK PLEIT IN DIT ARTIKEL VOOR BELEID om de economische crisis aan te pakken, voor leiderschap van de EU in de wereld bij de aanpak van andere grote uitdagingen, voor een Europese rol op veiligheidsgebied, voor een vooruitziend beleid met betrekking tot buurlanden en voor het stimuleren van een besef van Europees burgerschap. De onderliggende overtuiging daarbij is dat de EU ook in de toekomst een vooraanstaande rol kan blijven spelen, op voorwaarde dat zij zich optimaal mobiliseert.

Zes belangrijke veranderingen bepalen de internationale omgeving van de EU. Ten eerste natuurlijk de *economische crisis*. Hoewel duur, intensiteit en gevolgen van de crisis bij het schrijven van dit artikel nog niet zijn te overzien, staat vast dat de wereld na de crisis niet meer dezelfde zal zijn.¹ Het is niet te verwachten dat we gewoon de draad weer kunnen oppakken waar we gebleven waren. De effecten kunnen zich over een breed terrein doen voelen. Na de financiële crisis volgde de reële crisis. Het is nu wachten

op de sociale effecten, en dan de politieke. Belangrijk daarbij is hoe het debat over de verhouding tussen markt, maatschappij en overheid zich zal ontwikkelen.

Naast de economische crisis zijn er nog *andere grote uitdagingen*. De vraag naar voedsel zal rond 2030 met vijftig procent zijn toegenomen. Tegen 2025 zullen 36 landen met bij elkaar 1,4 miljard inwoners een watertekort hebben. Klimaatverandering zal, nu nog onvoorspelbare, effecten hebben. Duurzame technologie om de stijgende energievraag op te vangen is nog onvoldoende beschikbaar.² Pandemieën dienen zich mogelijk aan. De Millennium Development Goals zullen, mede door de crisis, in 2015 slechts ten dele bereikt zijn; het wereldwijde armoedevraagstuk blijft dus acuut. Immigratiedruk zal voortduren.

Ook *veiligheid* blijft een belangrijk issue. Confrontaties en conflicten blijven aan de orde van de dag in de wereld van morgen, met terrorisme als voorname dreiging. Meer dan in het verleden zullen de conflicten niet door grootschalige militaire krachtmetingen beslist worden, maar door operaties waarbij militaire, politieke en civiele inspanningen hand in hand gaan, met als doel de bevolking en de publieke opinie mee te krijgen.³ Evidente voorbeelden zijn Afghanistan, Irak en Pakistan.

Bij *verschoven macht* gaat het om twee fenomenen. Ten eerste de nieuwe multipolaire wereld, waarin de EU niet meer exclusief met de VS, maar samen met een serie andere grootmachten de ontwikkelingen bepaalt. De G20-bijeenkomst in Londen van begin april 2009 bevestigde dit. De daar gemaakte afspraken tot herziening van de besluitvormingsprocessen van de internationale financiële instellingen markeren het begin van institutionalisering van de nieuwe verhoudingen. Daarin past ook dat de zetels van die instellingen evenwichtiger gespreid worden over de wereld.

Het tweede fenomeen is dat het traditionele internationale bestel, waarin de macht bij soevereine staten lag, verandert. Nieuwe niet-statelijke machten zoals internationale organisaties (EU), bedrijven, de *civil society*, religies, milities als de Taliban, criminele netwerken en terroristische organisaties komen op. De wereld is daardoor onoverzichtelijker en vraagt om nieuwe vormen van *governance*.

Ook *de EU zelf is veranderd*. De geografische uitbreiding en de verdieping van de integratie zijn, hoewel zich nog een aantal welbekende problemen voordoet, belangrijke verworvenheden en successen. Een serie verdragen — Maastricht, Amsterdam, Nice, Lissabon — werd afgesloten om de EU na de val van de Muur uit te rusten voor de nieuwe realiteit. Maar de veranderingen zijn nog niet door de bevolking verwerkt.

De uitbreiding was een geopolitieke noodzaak, een morele plicht en een economische kans. Met het Oostblok werd een half continent gestabiliseerd

dat politiek, economisch en moreel aan de grond zat. Het is niet meer dan logisch dat er nog momenten van tegenslag zullen zijn voordat de volledige integratie is gerealiseerd. We zijn per slot van rekening pas twintig jaar bezig met het proces. Bulgarije en Roemenië zijn, puur bekeken vanuit het oogpunt hoe veranderingen in goede banen te leiden zijn, vrijwel zeker te snel toegetreden. Maar de geopolitieke *window of opportunity* is op het juiste moment benut. Met het huidige Rusland zouden onderhandelingen over EU-toetreding van voormalige satellietstaten heel anders kunnen lopen.

De EU is nu een gemeenschap van drie grote volkenfamilies — Germaans, Latijns en Slavisch — en vele kleinere. In de oude lidstaten is echter het besef dat de voormalige kandidaten nu volwaardig lid zijn en blijven nog onvoldoende doorgebroken.⁴

Bij de verdieping van de integratie, het meest tastbaar in de euro en het Verdrag van Lissabon, is een zorgelijke kloof zichtbaar. Enerzijds is er de reële noodzaak van meer Europese samenwerking om de wereldproblemen van vandaag en de nieuwe uitdagingen aan te kunnen. Anderzijds sluit de publieke opinie de luiken naar de buitenwereld. Dit duidt op een falen van de politiek om globale samenhangen zichtbaar te maken. De EU is een leverancier van wezenlijke publieke goederen, maar ze moet daartoe wel de middelen en de steun van de publieke opinie hebben.

Radicale beleidswijzigingen in de VS met het aantreden van president Obama. Het Bush-tijdperk van algemeen *après nous le déluge*-denken, van lak hebben aan alle fundamenteën — verantwoord economisch beleid, internationale relaties en internationaal recht, rechtsstaat en burgerrechten, mensenrechten, integer bestuur — is voorbij. Radicale koerswijzigingen volgen elkaar in rap tempo op: een terugkeer naar de multilaterale fora, rechtstreekse gesprekken met Iran, plannen voor een kernwapenvrije wereld, het heroverwegen van het raketschild, een dialoog met China, een verbod op martelingen, het rehabiliteren van de spoorweginfrastructuur, een constructieve benadering van het klimaatverdrag van Kopenhagen. Hopelijk wordt ook het recente soms giftige anti-EU-denken in de VS getemperd.⁵

DE EU MOET LANGETERMIJNVISIE HEBBEN OP HAAR PLAATS IN DE WERELD

Alle zojuist genoemde uitdagingen vragen om een EU met effectief beslissingsvermogen en politieke, economische en morele standing in de wereld. Een EU die haar eigen stabiliteit en belang kan handhaven, die haar waarden overtuigend kan uitdragen en die een bijdrage levert aan de stabiliteit in de wereld.

De EU is een economische en culturele reus in een veel te krap politiek pak, maar de gang naar de kleermaker wil zij niet maken. Daarentegen voelt

zij zich kwetsbaar en gemarginaliseerd en weet niet wat haar overkomt.⁶ Dat geldt zeker de publieke opinie. Aangespoord door links en rechts populisme in de lidstaten heeft de mening postgevat dat de EU geen grip meer heeft op de wereld. In plaats van 'Yes, we can!' lijkt het motto 'Help, we can't!'. Maar, zoals de Brits-Spaanse historicus Armesto ons vermaant, 'history is scattered with the debris of empires whose peoples talked themselves into decline, and of victories won by superior morale'.⁷

De economische crisis en de andere genoemde uitdagingen, en ook de door de Franse politicoloog Dominique Moïsi gesignaleerde desoriëntatie van de EU, vragen om een visie, een project op de horizon waarop de Europese energie gericht kan worden. Men wordt immers pas goed zeeziek als de motor van het schip uitvalt.

Daarbij zal de EU minder dan in het verleden kunnen rekenen op de automatische steun en aandacht van VS. De VS zal door zijn enorme schuldenlast de veiligheidsparaplu boven de EU nauwelijks meer kunnen betalen. Bovendien zal de Amerikaanse aandacht verschuiven naar Oost-Azië.⁸ Het CDA gaf een aantal jaren geleden aan de nota *De relatie tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten* de volgende ondertitel mee: 'Volwaardig Europa moet investeren in eigen kracht'.⁹ Dat is meer dan ooit actueel. De positieve zijde is dat dit kan leiden tot een emancipatie van de EU. Voorheen is de Europese integratie altijd sterk gestimuleerd en gesteund door de VS als een strategisch project, een dam tegen het communisme. De EU zal nu meer op eigen benen moeten staan.

De EU moet geloven in zichzelf en investeren in economie en veiligheidsbeleid. Anders wordt zij slechts een museum voor de wereld. Zij moet de ambitie koesteren om 'a cohesive, integrated and influential global actor' te worden, 'able to employ independently a full spectrum of political, economic and military tools in support of European and Western interests and universal ideals'.¹⁰

De EU zal haar activiteiten en ambities voor zowel het economische als het politieke domein solide moet inkaderen in het Europese waardenbestel. 'We moeten, meer dan ooit, geloven in onze waarden. Want ons verschil wordt bepaald door het unieke kenmerk van universalisme, door ons diep verankerd respect voor de rechtsstaat, door onze bekommering om sociale en economische evenwichten', schrijft Moïsi.¹¹

In het economische domein is met de val van het communisme een ingebouwde zelfbegrenzer weggevallen, want het risico dat excessen van verrijking een communistische oppositie in de kaart zouden spelen verdween. De 'permanente westenwind in het denken'¹², het radicale marktdenken, 'dat samen met de muziek en de film een van de grote culturele exporten van de VS vormt'¹³, kreeg daardoor vrij spel en bekleedde lange tijd een,

met de markt strijdige, monopoliepositie, hoewel er steeds dissidente stemmen zijn geweest die de troeven van het Europese systeem beklemtoonden.¹⁴ En hoewel recente – Amerikaanse – Nobelprijswinnaars als Stiglitz en Krugman juist onderzoek deden naar aan de markt inherente beperkingen. De *hubris* is inmiddels geweest, de *nemesis* is gaande, de *katharsis* nog buiten zicht.

Het marktmechanisme zal ook in de toekomst onontbeerlijk zijn voor een efficiënte economie. Maar de *governance* van de markt en de internationale economie moet op een aantal terreinen sterker worden.¹⁵ De sterk toegenomen ongelijkheid heeft het vertrouwen in een zorgende elite ondermijnd.¹⁶ Zo kan welvaartsverdeling weer een politieke issue worden.¹⁷

In het politieke domein zal de EU haar waarden harder moeten verdedigen. Het Westen verspeelde in acht jaar Bush veel geloofwaardigheid bij zijn pleidooien voor mensenrechten en rechtsstaat. Dat geldt niet alleen de VS, maar evenzeer de EU die Guantánamo Bay, Abu Ghraib en *rendition* zonder noemenswaardig protest liet gebeuren. Maar ‘to operate tactically outside the law is to attack one’s own strategic objective’.¹⁸ Dat het Westen het zover liet komen is wellicht het grootste succes van Al Qaida.¹⁹

Het beginsel van de subsidiariteit wordt na de referenda in Frankrijk en ons land sterker beklemtoond in de Europese samenwerking. De visie op een Europese toekomst zal langs een andere weg gerealiseerd moeten worden dan strakke centralisatie.²⁰ Maar áls de EU besluit internationaal gecoördineerd op te treden, dan moet zij haar besluitvormingsmodellen herzien en harmoniseren. De bevoegdheden van de EU en de besluitvormingsmodellen zijn nu voor elk veld van de buitenlandse betrekkingen verschillend. Dat geldt zowel voor handel als voor mededinging, financiële markten, ontwikkeling, migratie, energie, milieu, internationaal macro-economisch beleid en monetair beleid en voor het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid. Dat leidt tot verkrumeling van invloed.²¹

In het vervolg zal ik uitwerken wat de zojuist geschetste langetermijnvisie betekent voor de aanpak van de uitdagingen. Op al die terreinen zal politiek leiderschap zijn geboden om de publieke opinie mee te krijgen in de ontwikkelingen die op de lange termijn nodig zijn.

ECONOMISCHE CRISIS

Visie voor de EU: open markten, aanpassing van regulering, inzetten op technologische en sociale innovatie

Ondanks de nevelen waarin de crisis zich nog hult moet er beleid gevoerd worden, vooral ook gericht op de toekomst na de crisis. Vijf dingen zijn dan nodig.

In de eerste plaats moet de Europese Commissie de interne markt bewa-

ken en verder vervolmaken, juist nu de interne protectionistische druk in de EU groot is.

In de tweede plaats moeten stimuleringspakketten worden gecoördineerd, zodat zij maximaal effect sorteren. Voorts is optreden tegen protectionisme van derde landen geboden, om zo het internationale *rules based* handelssysteem van de WTO te verdedigen. Voorkomen moet worden dat net als in de jaren dertig een recessie door verkeerd beleid tot een depressie wordt gemaakt. Het behoud van het open handelssysteem is geen vanzelfsprekendheid. Zorgen inzake veiligheid, milieu, sociale ontwikkelingen en behoud van eigen cultuur zetten er druk op.²² De traditionele winnaars zijn nu bezorgd of hun welvaart blijvend zal zijn.²³ Het Westen is bang te verliezen. 'De economie mag mondiaal zijn, maar democratische politiek is lokaal. Een open economie wordt onhoudbaar als een meerderheid besluit dat het tegen haar belangen indruist', schrijft journalist Martin Wolf.²⁴

Ten vierde is nieuwe regulering geboden. Twee voorbeelden volstaan hier. Bij het financiële toezicht stelt de commissie-De la Rosière een systeem met tientallen toezichthouders voor. Dat kan niet werken. Centraal toezicht op Europees niveau is hier nodig. Daarnaast schiet het beleid dat de euro schraagt tekort. De EMU loopt mank²⁵, omdat de monetaire beleidscoördinatie wel goed geregeld is, maar de macro-economische niet. Nadere afstemming is dus onvermijdelijk.

Tot slot pleit ik voor een vervolg op de Lissabon-strategie, met een visie voor de concurrentiepositie van de EU in 2020, een accent op innovatie en een verdere herziening van de welvaartsstaten.

Net als de economische crisis vergen ook de andere grote uitdagingen een Europese aanpak. Zowel intern, door betere onderlinge samenwerking, als extern door samenwerking op wereldschaal. De EU heeft de capaciteiten om daarbij een voortrekkersrol te spelen.

VEILIGHEID

*Visie voor de EU: eigen veiligheid garanderen,
een rol spelen in de wereld
in nauwe afstemming met VS*

Als de VS de veiligheidsparaplu boven de EU niet meer zullen kunnen financieren, maakt dat een sterker gemeenschappelijk Europees buitenlands en veiligheidsbeleid nodig. Maar de EU-burger is hier nog inconsequent. Hij wil dat de EU zich niet met buitenlands beleid bemoeit, omdat hij een 'superstaat' vreest, en bekritiseert tegelijkertijd de ineffectiviteit

van Europees ingrijpen in de wereld, zoals tijdens de Balkanoorlogen. De oplossing ligt in de geleidelijke overgang van bevoegdheden. Ook nu gebeurt al heel veel binnen het officieel vastgestelde gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid.²⁶

De EU moet zich in dat beleid instellen op een nieuw type conflict met niet-statelijke tegenstanders. Daarbij is het nodig de wil van het volk in het conflictgebied voor zich te winnen. Operaties zullen vooral buiten het eigen grondgebied plaatsvinden, multinationalaal zijn, lang duren en betrokkenheid van niet-militaire actoren vergen. De civiele component van wederopbouw wordt steeds belangrijker. Voor dit alles is multinationale coördinatie nodig, en een strategisch denkend lichaam dat het hele veld kan overzien. De EU zou bij uitstek die rol kunnen vervullen. Zij moet de capaciteit daarvoor ontwikkelen.²⁷

De EU zal een rol moeten spelen op veiligheidsgebied. Een andere keus heeft zij niet, want het is meespelen of speelbal zijn. Dat betekent dat de EU ook haar eigen wapentechnologie moet blijven ontwikkelen. Daartoe is meer Europese samenwerking vereist. Alle lidstaten, ook Nederland, moeten zich daarin kunnen positioneren.

REGIOBELEID

Visie voor de EU: stabiele relaties met de burens

In dit kader vragen vijf landen/gebieden de aandacht.

1. Turkije. Nadat het proces een aantal jaren stokte, komt in de relatie met Turkije wellicht meer beweging. President Obama toont een nieuw engagement voor de toenadering tussen Turkije en de EU. Turkije lijkt zelf de draad ook weer te hebben opgepakt. Zo zocht het recent toenadering tot Armenië. De toenadering tussen de EU en Turkije is hoe dan ook een langetermijnproces, waar de EU echter wel constructief in moet blijven staan. Dat is ook in haar eigen belang. Naarmate het proces vordert zal ook de publieke opinie kunnen bijdraaien. Bij de uiteindelijke toetreding zal er, in de woorden van EU-commissaris Verheugen, sprake zijn van 'een ander Turkije en een andere EU'.
2. De Balkan. De Balkan is sinds de laatste EU-uitbreiding een enclave in de EU; haar problemen zijn die van de EU, of de Balkanlanden nu lid zijn of niet. Bij het Balkan-beleid zal de EU daarom het langetermijnbelang van stabiliteit in de regio voorop moeten stellen. Voorkomen moet worden dat landen verder afglijden, zoals nu dreigt te gebeuren. Dat vergt een snelle beslissing om met alle landen met het formele toetredingsproces te beginnen en de 'Europese toekomst' die door de Europese Raad bij herhaling is toegezegd onomkeerbaar te maken. Dat impliceert

echter geenszins een snelle toetreding; deze moet pas plaatsvinden aan het eind van het traject, als werkelijk aan de voorwaarden voldaan is. De hefboom die het toetredingsproces biedt om verandering door te voeren moet ten volle benut worden en niet, zoals bij Roemenië en Bulgarije, prijsgegeven worden door een te vroege datum.

3. Oekraïne. Er is door de uitbreidingsmoeheid geen enkele wil in de Europese publieke opinie om zich met Oekraïne te engageren. Het land is economisch en politiek instabiel en ligt als een twistappel tussen Rusland en de EU. Sinds de Oranjerevolutie weet Rusland dat het niet in zijn belang is Oekraïense verkiezingen op hun beloop te laten. Het is er nu zelf ook actief. De EU moet op dit moment in de relatie met Oekraïne geen stappen zetten die Rusland provoceren, maar zij moet wel vooruitkijken en een solide engagement aangaan om de economie, wetgeving en bestuur meer op de EU-leest te richten en haar maatschappelijke contacten uit te bouwen. Het geopolitieke belang van Oekraïne voor de EU vraagt daarom.
4. Rusland. Rusland is een grote, politiek strak geleide maar economisch en sociaal instabiele buur met diepe frustraties jegens het Westen over het verlies van de supermachtstatus en over de teloorgang in de jaren negentig. Tegelijkertijd is de EU voor haar energie afhankelijk van Rusland. Het beleid jegens Rusland vraagt om een cocktail van diverse zaken: oog voor de gevoeligheden van het land, het vermijden van provocatieve stappen, het behoud van militaire afschrikingskracht van het Westen, consistentie op het terrein van de mensenrechten, en bovenal een intensieve economische samenwerking om wederzijdse belangen te verstrengelen.²⁸ Het vraagt ook om een langetermijnbeleid dat over de huidige periode van terugval in Rusland heen kan kijken.
5. Noord-Afrika. Zo weinig als de urgentie van de problemen in deze regio in Nederland gevoeld wordt, zo sterk leeft zij in de EU-staten in het Middellandse Zeegebied. Ook in deze regio is een constructief engagement van de EU op politiek en economisch gebied vereist.

VERSCHOVEN MACHT

Visie: een krachtige positie innemen in de nieuwe constellatie

Het einde van het Atlantisch zwaartepunt in de wereld van de laatste paar eeuwen vormt geen reden tot doemdenken. Het is slechts de realiteit. De EU zal harder moeten werken en economisch harder moeten groeien om mee te blijven tellen. Zij heeft een halve eeuw extreme welvaart gekend door haar co-dominantie met de VS van het internationale handels- en financiële stelsel. Ondertussen zette zij zelf, terecht, vanaf de jaren zeventig stappen

om de welvaart te spreiden, deels door ontwikkelingssamenwerking, maar vooral door liberalisering en globalisering. De totstandkoming van de WTO in 1995, die de volwaardige deelname van ontwikkelingslanden aan het wereldhandelsstelsel beklonk, is in dat opzicht een mijlpaal. De spreading gaat nu verder, niet meer omdat het Westen het aanbiedt, maar omdat de opkomende mogendheden het initiatief naar zich toe trekken.

EEN VERANDERDE EU

Visie: een Europese burger

Wil de EU haar recente uitbreiding en verdieping consolideren en haar toekomstige ambities waarmaken, dan moet zij werkelijk een unie van staten én burgers worden. Dan moet er dus ook een Europese burger zijn. Er moet een gevoel van Europese identiteit en verbondenheid bij de burger groeien. Niet ter vervanging van de nationale identiteit, maar als complement in een gelaagde identiteit. Zoals men Amsterdammer en Nederlander is, kan men ook Nederlander en Europeaan zijn.

Zo'n gevoel ontstaat niet vanzelf, net zomin als dat in de lidstaten vanzelf is ontstaan. Dat Bretonnen en Elzassers zich nu Fransen voelen, of Limburgers en Friezen Nederlanders, staat niet in de sterren geschreven. Het is het gevolg van een gedeelde geschiedenis, van het besef dat zij een beroep op hun land kunnen doen voor de voorziening van wezenlijke publieke goederen, en van meer dan honderdvijftig jaar lager en middelbaar onderwijs dat een nationaal besef hielp smeden.

Allerlei publieke goederen, zoals economische groei, monetaire stabiliteit en bescherming tegen internationale misdaad, worden tegenwoordig door de EU geleverd. En in de toekomst zal dat alleen maar meer worden: energie, klimaatbeleid en veiligheid zijn er voorbeelden van. Daarmee verandert de rol van de staat en zal ook de loyaliteit van de burger geleidelijk kunnen verschuiven.

Het gemeenschappelijke Europese fundament — de klassieke oudheid, de joods-christelijke traditie en de verlichting — moet zichtbaar gemaakt worden, de gedeelde geschiedenis verteld en geïnterpreteerd, en de rijkdom van de diversiteit van de Europese talen en cultuur toegankelijk gemaakt. Het onderwijs heeft daarbij een belangrijke taak. Daarnaast is echter een breder Europees cultuurbeleid nodig, als complement van nationaal beleid. Alleen zo kan Europa niet slechts een zaak van het hoofd, maar ook van het hart worden.²⁹ En dat is essentieel als Europa een sterkere en effectievere rol in de wereld op zich wil nemen.

Noten

- 1 'The brutal truth is that the financial system is still far from healthy, the deleveraging of the private sectors of highly indebted countries has not begun, the needed rebalancing of global demand has barely even started and, for all these reasons, a return to sustained private-sector-led growth probably remains a long way in the future.' Martin Wolf, 'Why the "green shoots" of recovery could yet wither', *Financial Times*, 22 april 2009.
- 2 National Intelligence Council, *Global trends 2025. A transformed world*. NIC, 2008.
- 3 Rupert Smith, *The utility of force. The Art of War in the Modern World*. Londen: Allen Lane, 2005.
- 4 De nieuwe lidstaten zijn bijvoorbeeld zeer grote producenten van traditionele producten als auto's geworden en hebben navenant invloed in Europese brancheorganisaties.
- 5 Zie bijvoorbeeld Robert Kagan, *Of Paradise and Power. America and Europe in the New World Order*. New York: Knopf, 2003.
- 6 Dominique Moïsi, *La géopolitique de l'émotion*. Parijs: Flammarion, 2008.
- 7 Felipe Fernández-Armesto, *Millennium. A History of the Last Thousand Years*. Londen: Bantam Press, 1995.
- 8 'The relationship between the US and China has to be a comprehensive partnership, paralleling our relationship with Europe and Japan.' Zbigniew Brzezinski, 'The Group of Two that could change the world', *Financial Times*, 14 januari 2009.
- 9 Discussienotitie Commissie Buitenland, oktober 2000.
- 10 De ironie wil dat voor deze goede definitie gebruik wordt gemaakt van een Amerikaanse bron: National Intelligence Council (2008), *Global trends 2025. A transformed world*. NIC, 2008.
- 11 Moïsi 2008, p. 246.
- 12 Term van Ben Knapen.
- 13 'Son degré d'adéquation à la réalité est de type Hollywoodien, faible.' Emmanuel Todd, *Après l'empire. Essai sur la décomposition du système américain*. Parijs: Gallimard, 2002.
- 14 Zie bijvoorbeeld Jeremy Rifkin, *The European dream. How Europe's Vision of the Future Is Quietly Eclipsing the American Dream*. New York: Tarcher, 2004; Mark Leonard, *Why Europe Will Run the 21st Century*. Londen: Fourth Estate, 2005; en in ons land Donald Kalff.
- 15 'Markets can be highly efficient means for allocating scarce resources. They constitute powerful forces capable of generating economic growth, reducing poverty, and increasing demand for the rule of law, thereby contributing to the realization of a broad spectrum of human rights. But markets work optimally only if they are embedded within rules, customs and institutions. Markets themselves require these to survive and thrive, while society needs them to manage the adverse effects of market dynamics and produce the public goods that markets undersupply. Indeed, history teaches us that markets pose the greatest risks — to society and business itself — when their scope and power far exceeds the reach of the institutional underpinnings that allow them to function smoothly and ensure their political sustainability. This is such a time...' John Ruggie, *Protect, respect and remedy. A framework for business and human rights. Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises*. UN Human Rights Council A/HRC/8/5, 7 april 2008.
- 16 Ben Knapen, 'De EU-landen vervallen in wederkerig nationalisme', *NRC Handelsblad*, 11 april 2009.
- 17 Zie onder andere Kemal Dervis, 'Revival requires a broad spread of demand', *Financial Times*, 23 maart 2009; en Paul Krugman, *The conscience of a liberal. Reclaiming America from the right*. Londen: Allen Lane, 2008.
- 18 Smith 2005. In die zin ook: 'It is the destiny of democracy that not all means are acceptable to it, and not all practi-

- ces employed by its enemies are open before it.' Israëlisch Hooggerechtshof, geciteerd in Serge Schmemmann, 'Israel's been there', *International Herald Tribune*, 29 april 2009.
- 19 Moïsi 2008.
- 20 'Europa gaat voortaan een andere muziek spelen. Niet meer alleen die van een symfonie van Beethoven, van het grote orkest dat met subtiele nuances een partituur interpreteert die is opgezet volgens een grandioze progressie, en uitmondt in een apotheose, symbolische omzetting van het gedroomde model van geslaagde centralisatie. Maar veeleer op de manier van een jazzorkest, waar je een thema hebt, en een ritme neergezet door de ritmesectie, en waar elke speler, om de beurt en binnen het zo gegeven kader, meespeelt en volop de ruimte heeft voor improvisatie, en om zo mogelijk het beter te doen dan de andere spelers, op voorwaarde dat de maat gerespecteerd wordt. [...] Jazz [...] verenigt het individu en het collectief, de vrijheid en de regel, solidariteit en concurrentie.' Jean Baptiste de Foucauld, 'Europe, une nouvelle forme politique', *La Croix*, 22 februari 2005.
- 21 André Sapir, 'Europe and the global economy', in: André Sapir (red.), *Fragmented power. Europe and the global economy*. Brussel: Bruegel, 2007.
- 22 'The future of globalisation is not fixed. [...] Some aspects of globalisation — such as the growth of global interconnectedness stemming from the information technology almost certainly will be irreversible. Yet it is also possible, although unlikely, that the process of globalisation could be slowed or even stopped, just as the era of globalisation in the late 19th and early 20th century was stopped by catastrophic war and global depression.' National Intelligence Council, 2004.
- 23 Ook Moïsi constateert aan het eind van 2008 een sterker wordende reactie tegen globalisering in de VS (Moïsi 2008, p. 184).
- 24 Martin Wolf, 'Globalisation's future is the biggest long term question', *Financial Times*, 10 januari 2007.
- 25 Alain Frachon, Françoise Fressoz en Claire Guélaud, 'Jacques Delors: "Il faut réhabiliter l'impôt citoyen"', interview Jacques Delors met *Le Monde*, 29 maart 2009.
- 26 'Very profound and very public differences between member states in the field of CFSP should not be allowed to obscure the fact of day-to-day unspectacular achievements of concerted action of a kind never previously witnessed.' Francis Jacobs, geciteerd in voorwoord bij Piet Eeckhout, *External Relations of the European Union. Legal and Constitutional Foundations*. Oxford EC Law Library, 2004.
- 27 Smith 2005.
- 28 Ruud Lubbers, Joris Voorhoeve, Jan Pronk en Tineke Lambooy, 'EU moet samenwerken, niet confronteren', *NRC Handelsblad*, 5 september 2008.
- 29 Gijs de Vries (2004), 'Citizenship and memory', in: Sneška Quaedvlieg-Mihailović en Rupert Graf Strachwitz (red.), *Heritage and the Building of Europe*. Berlijn: Maecenata Verlag, 2004.